

หลวงพ่อใหญ่ : พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งวัดจำปา

อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

LUANG PHO YAI : THE SACRED BUDDHA IMAGE OF WAT CHAMPA. KANTHARAROM DISTRICT SISAKET PROVINCE

ฉันทพงษ์ สารรัตน์¹, จริญญา เสาวเรือง², ชินพัฒน์ จันทร์สว่าง³, ภูธนศ ศรีมงคล⁴,

บดินทร์ มานะวงศ์⁵, ปฏิพล แสนหยุด⁶

Thanyapong Sararat¹, Charanchai Saowaing²,

Teenapat Jansawang³, Phoothaneat Srimongkol⁴

Bordin Manawong⁵, Patipon Saenyud⁶

มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ¹⁻⁴

โรงเรียนอนุบาลโนนคูณ (โนนค้อวิทยาคาร) อำเภอนโนนคูณ จังหวัดศรีสะเกษ⁵

โรงเรียนบ้านชาด อำเภอบึงสามพัน จังหวัดอุบลราชธานี⁶

Sisaket Rajabhat University¹⁻⁴

Non Khun Kindergarten School (Non Kho Wittayakhan), Non Khun District, Sisaket Province⁵

Ban Chad School Phibun Mangsahan District Ubon Ratchathani Province⁶

E-Mail : thanyapong.s@sskru.ac.th

ได้รับบทความ: 12 มีนาคม 2566; แก้ไขบทความ: 26 พฤษภาคม 2566; ตอรับตีพิมพ์: 1 มิถุนายน 2566;

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาความสำคัญของหลวงพ่อใหญ่ในฐานะพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งวัดจำปา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ ผลการศึกษาพบว่า วัดจำปา หรือวัดจำปาบ่านหัวนา ตำบลหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นสถานที่ประดิษฐานหลวงพ่อใหญ่ พระพุทธรูปโบราณที่มีความสำคัญและมีความศักดิ์สิทธิ์อีกองค์หนึ่งของชุมชนบ้านหัวนา โดยภายในโบสถ์ของวัดจำปาเป็นที่ประดิษฐานหลวงพ่อใหญ่ พระพุทธรูปโบราณเนื้อหินทรายทางมารวิชัย ศิลปะล้านช้าง ฝีมือช่างพื้นบ้าน สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 23-24 แต่กลับมีการบันทึกข้อมูลว่ามีลักษณะพุทธศิลป์เป็นแบบทวารวดีและมีอายุราว 1,400 ปี ซึ่งไม่น่าจะมีความเก่าแก่เพียงนั้น ถือเป็นการบันทึกไว้อย่างคลาดเคลื่อน อย่างไรก็ตามก็ถือว่าหลวงพ่อใหญ่เป็นพระพุทธรูปโบราณที่มีความศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านอีกองค์หนึ่ง ปัจจุบันวัดจำปาถือเป็นสถานที่สำคัญ

ทางด้านพระพุทธศาสนาและการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนา วัฒนธรรม และชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถีอีกแห่งหนึ่งของจังหวัดศรีสะเกษ

คำสำคัญ: หลวงพ่อใหญ่, พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์, วัดจำปาหวนา

Abstract

This article examines the importance of Luang Pho Yai as a sacred Buddha image of Champa Temple, Kanthararom District, Sisaket Province. The results of the study showed that Champa Temple or Champa Ban Hua Na Temple, Nong Kaeo Subdistrict, Kanthararom District, Sisaket Province. It is a place where Luang Pho Yai is enshrined. Another ancient Buddha image that is important and sacred in Ban Hua Na community. Inside the chapel of Wat Champa is the place where Luang Pho Yai is enshrined. An ancient Buddha image made of sandstone on the way to Mara. Lan Xang Art local craftsmanship. It is assumed that it was built around the 23rd-24th Buddhist century. But instead, there is a record that there is a Dvaravati style of Buddhist art and it is about 1,400 years old, which is unlikely to be that old. considered to be recorded inaccurately. However, Luang Pho Yai is regarded as another ancient Buddha image that is sacred and revered by the villagers. At present, Champa Temple is considered an important place for Buddhism and Buddhist tourism, culture, and another OTOP Innovative Tourism Community of Sisaket Province.

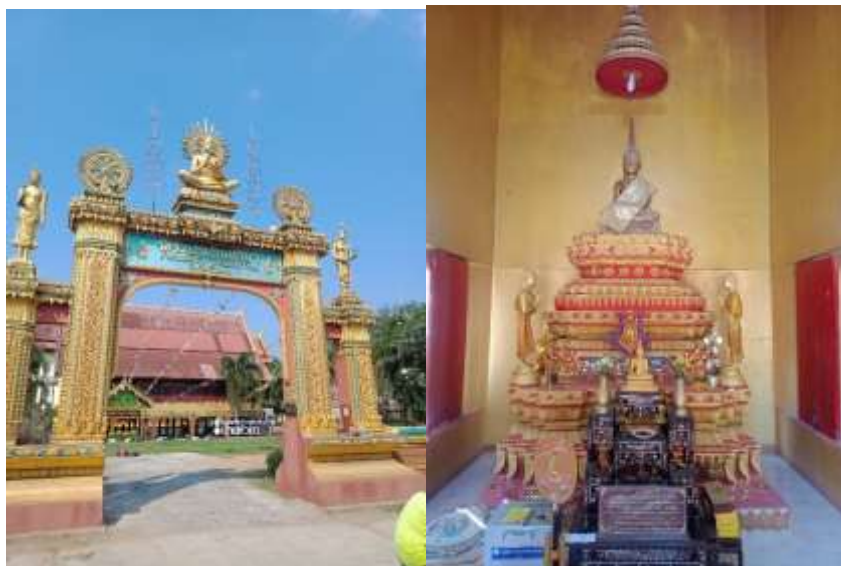
Keyword: Luang Pho Yai, sacred Buddha images, Champa Hua Na Temple

บทนำ

วัดจำปา หรือ วัดจำปาบ้านหวนา ตำบลหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นสถานที่ประดิษฐานหลวงพ่อใหญ่ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปโบราณที่สำคัญและมีความศักดิ์สิทธิ์อีกองค์หนึ่งของชุมชนวัดจำปา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ ทั้งบริเวณที่ตั้งชุมชนแห่งนี้ยังเป็นชุมชนโบราณ ซึ่งจากหลักฐานจากปราชญ์ชาวบ้านในอดีตจึงกล่าวได้ว่าชุมชนบ้านหวนาถูกจัดตั้งเป็นหมู่บ้านมาราวกว่า 300 ปี โดยแต่เดิมวัดตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลทางด้านทิศตะวันออกเรียกว่า “วังขามเต่า” ครั้งหนึ่งเกิดโรคระบาดมีผู้คนล้มตายจึงได้ย้ายถิ่นฐานมาตั้งอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านที่ติดกับทุ่งนาจึงเรียกว่า “วัดบ้านหวนา” ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น “วัดจำปา” เพราะพื้นที่อาณาบริเวณวัดมีต้นจำปาเก่าแก่อายุหลายร้อยปีนับร้อยต้น ประวัติวัดแต่เดิมคือมีคนลาวอพยพมาตามแม่น้ำโขงเชื่อมต่อ

กับแม่น้ำมูลถึงวังขามเฒ่า วัดจำปาเป็นวัดที่มีความเก่าแก่จากหลักฐานลิ้มเก่าโบราณที่ประดิษฐาน หลวงพ่อใหญ่ ซึ่งลิ้มเก่าได้พังทลายลงจึงได้บูรณะสร้างอุโบสถหลังใหม่ครอบลิ้มเก่า (สภาวัฒนธรรม จังหวัดศรีสะเกษ และ สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ, 2548: 41) มีการวางศิลาฤกษ์ในปี 2523 แล้วเสร็จในวันที่ 14 เมษายน 2527 และบูรณะเพิ่มเติมใน พ.ศ.2544 และคุณตาคำ บุญทบ อายุ 101 ปี ปราชญ์ชาวบ้านเล่าว่า วัดจำปาเป็นสำนักเรียนหนังสือ “พระมูลกัจจายนสูตร” สมัยนั้น เป็นวัดที่ไม่เคยขาดพระสงฆ์ดูแล และเป็นที่พักพิงของพวกพ่อค้าชาวเรือกระแซงที่สัญจรทางน้ำ (คำ บุญทบ, 2566: สัมภาษณ์) ซึ่งวัดจำปามีเนื้อที่ 10 ไร่ 1 งาน มีพระครูบวรสังฆรัตน์ (มอน อนุตตโร เครือบุตร) เป็นเจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน มีตำแหน่งการปกครองเป็นเจ้าคณะอำเภอกันทรารมย์ ดังกล่าว ส่งผลให้ในปัจจุบันวัดจำปาห้วยนาเป็นสถานที่สำคัญทางด้านพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอีกแห่ง หนึ่งของจังหวัดศรีสะเกษ รวมถึงเป็นชุมชน OTOP นวัตกรรม และชุมชนคุณธรรม ซึ่งแสดงให้เห็นถึง ความสำคัญของหลวงพ่อใหญ่และวัดจำปาห้วยนาได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 1,2 ประตูทางเข้าวัดและองค์หลวงพ่อใหญ่

แต่ที่ผ่านมามีข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี และศิลปกรรมของหลวงพ่อใหญ่และ วัดจำปาห้วยนา ยังไม่ได้รับการศึกษาค้นคว้าโดยตรง และเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักของชาวชุมชนตำบล หนองแก้วและประชาชนทั่วไปมากนัก มีเพียงงานที่กล่าวถึงลักษณะของพุทธศิลป์ลาว-อีสาน โดยรวม เท่านั้น ไม่ได้ศึกษาเจาะจงที่วัดแห่งนี้ แต่ได้มีความสอดคล้องกับลักษณะของพุทธศิลป์ในแถบนี้โดย ส่วนใหญ่ อีกทั้งบริเวณชุมชนแห่งนี้เคยเป็นชุมชนโบราณมาก่อน ผู้เขียนจึงได้พยายามที่จะศึกษา ค้นคว้าข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับหลวงพ่อใหญ่ วัดจำปาห้วยนาและชุมชนโบราณแถบนี้จากเอกสารและ หลักฐานประวัติศาสตร์ต่างๆ ที่มีอยู่อย่างค่อนข้างจำกัด และยังมีความคลาดเคลื่อนเพราะระบุพุทธ ศิลป์ขององค์พระประธานว่าเป็นศิลปะทวารวดีแทนที่ศิลปะลาวอีสานแบบพื้นถิ่น และนำข้อมูล เหล่านั้นมาเรียบเรียงเป็นบทความวิชาการเพื่อเป็นการเผยแพร่องค์ความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์

ท้องถิ่นให้พี่น้องชาวจังหวัดศรีสะเกษและผู้คนทั่วไปได้ศึกษาเรียนรู้ อันจะนำไปสู่ความก้าวหน้าทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นจังหวัดศรีสะเกษต่อไป อีกทั้งจากการสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องยังไม่พบงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปองค์นี้หรือวัดแห่งนี้ในเชิงประวัติศาสตร์ ความเชื่อ หรือพุทธศิลป์โดยตรง มีเพียงงานวิจัยที่ศึกษา คืองานของพระชัชวาล ชนติวิโซ และคณะ (2563) เรื่อง “การขับเคลื่อนชุมชนนวัตวิถีเชิงพุทธ : กรณีศึกษาวัดจำปา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ” ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาชุมชน และต้นทุนพื้นฐานที่ชุมชนมี กล่าวคือ ชุมชนเข้มแข็งในบริบทชุมชนเชิงพุทธที่จะสัมพันธ์กับคติความเชื่อความศรัทธาของผู้คนในเวลาต่อมาด้วย โดยผู้เขียนได้นำมาใช้เป็นแนวทางศึกษา และเพื่อให้เกิดการนำข้อมูลที่ถูกต้องเพื่อเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ให้เป็นที่รู้จักแทนที่ข้อมูลที่คลาดเคลื่อนต่อไป

ภาพที่ 3 วัดในฐานะศูนย์กลางของชุมชนชาวลาวริมฝั่งแม่น้ำมูล อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

ลักษณะทางพุทธศิลป์ของหลวงพ่อใหญ่

จากข้อมูลที่ปรากฏภายในป้ายนิทรรศการที่จัดแสดงภายในวัดกล่าวว่า หลวงพ่อใหญ่เป็นพระพุทธรูปเก่าแก่คู่บ้านอายุราว 1,400 ปี เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยแกะสลักจากเนื้อหินทรายเป็นงานช่างพื้นบ้านที่ร่วมสร้างกันเองในชุมชน ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะโดยทั่วไปของพุทธศิลป์ลาวตามข้อเสนอของนักวิชาการส่วนใหญ่ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 55-56) หน้าตักกว้าง 30 เซนติเมตร สูง 80 เซนติเมตร ประทับอยู่บนฐานสูง ปัจจุบันประดิษฐานเป็นพระประธานภายในโบสถ์วัดจำปาห้วยนา บ้านหนองแก้ว ตำบลหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นพระพุทธรูป

ที่ปรากฏอยู่กับชุมชนชาวลาวที่อาศัยอยู่โดยทั่วไป เพราะชุมชนต้องมีวัดเป็นศูนย์กลางทางศาสนา และต้องมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเพื่อเป็นที่สักการบูชา

ภาพที่ 4,5,6 ลักษณะพุทธศิลป์ขององค์หลวงพ่อใหญ่

หลวงพ่อใหญ่มีพุทธลักษณะพระพักตร์กลม พระปรารค์และพระหนุค่อนข้างอูมใหญ่ เม็ดพระศกเล็กและถี่เหมือนหนามขนุน เป็นวงก้นหอยขนาดเล็ก (สงวน รอดบุญ, 2545: 26) มีพระอุษณิষะและพระเกตุมาลาเป็นเปลวเพลิงเป็นกลีบบัวซ้อนชั้น พระรัศมีเป็นแหกทำลวดลายประดิษฐ์ (ประภัสสร ชูวิเชียร, 2557: 69) พระพักตร์มีขนาดเล็กเมื่อเทียบกับพระวรกาย มีความไม่สมส่วนกับพระวรกาย พระเกตุมาลายาวมากเมื่อเทียบกับพระพักตร์ พระกรรมยาวจนปลายเกือบจรดพระพาหา และไม่กางออกอย่างพระพุทธรูปที่พบทั่วไปในวัฒนธรรมล้านช้าง พระขนงโก่ง พระเนตรเรียวเหลือบลงต่ำ พระนาสิกใหญ่โค้งงุ้มใหญ่บาน ปีกพระนาสิกกว้าง ฐานพระนาสิกตัดเรียบ พระโอษฐ์เล็ก ริมพระโอษฐ์ใหญ่ พระหัตถ์และนิ้วพระหัตถ์ใหญ่ และปลายนิ้วพระหัตถ์เท่ากัน สังขมาภีเป็นแผ่นใหญ่ ยาวลงมาจรดพระนาภีและปลายตัดตรง พระวรกายค่อนข้างอวบอ้วน ตลอดทั่วทั้งพระวรกายทาทับด้วยสีทอง แต่สีเริ่มหลุดลอกไปมากแล้ว และแกะสลักเป็นเนื้อเดียวกับฐานชุกชีซึ่งเป็นฐานเกลี้ยงและประดับเหนือฐานชุกชีที่เป็นดอกบัวบานซึ่งมีการทำขึ้นใหม่ในภายหลัง ดังกล่าวสอดคล้องกับข้อเสนอของตึก แสนบุญ ที่ถือว่าองค์พระเป็นความงามที่ดูดิบๆ รายละเอียดของฝีมือการแกะสลักลวดลายที่ดูหยาบๆ ไม่ละเอียด (ตึก แสนบุญ, 2553: 23-24)

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบพุทธศิลป์ที่ปรากฏในปัจจุบัน พระพุทธรูปหลวงพ่อใหญ่มีลักษณะทางพุทธศิลป์ใกล้เคียงกับพระพุทธรูปปูนปั้นในศิลปะล้านช้างตามลักษณะพุทธศิลป์ลาวโดยทั่วไป แต่มีความเป็นฝีมือช่างพื้นบ้านค่อนข้างสูงเช่นกัน สันนิษฐานว่า หลวงพ่อใหญ่สร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 23-24 ซึ่งเป็นลักษณะพุทธศิลป์อีสาน-ลาว ที่พบโดยทั่วไปในแถบท้องถิ่นอีสานใต้ มีอายุราวสมัยปลายอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ อีกทั้งชุมชนแห่งนี้เป็นชุมชนลาว จึงอาจ

สันนิษฐานได้ว่า พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปศูนย์กลางของชุมชนชาวลาวและมีศิลปะแบบลาวปนท้องถิ่นนั่นเอง ดังกล่าวสอดคล้องกับข้อเสนอของกิตติสันต์ ศรีรักษา และ นิยม วงศ์พงษ์คำ (2556) และเมื่อพิจารณาจากข้อมูลทั่วไปของพระพุทธรูปโบราณที่พบแต่ในเขตชุมชนโบราณเมืองศรีสะเกษพบว่า หลวงพ่อใหญ่ถือเป็นพระพุทธรูปหินทรายแกะสลักที่มีขนาดเล็กที่สุด เมื่อเทียบกับพระพุทธรูปศิลปะลาวล้านช้าง-อีสานองค์อื่นๆ ที่ถูกค้นพบและประดิษฐานที่วัดในอาณาบริเวณจังหวัดศรีสะเกษ และมีสภาพศิลปกรรมที่ค่อนข้างสมบูรณ์ และเป็นที่เคารพสักการะของผู้คนในท้องถิ่นมาช้านาน แต่จากป้ายคาถาบูชาที่หน้าองค์พระระบุว่าพระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปสมัยทวารวดีอายุประมาณ 1,400 ปี ซึ่งน่าจะมีความคลาดเคลื่อนว่าเป็นพระพุทธรูปหินทรายสมัยทวารวดี เพราะจากการศึกษาของศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2547) เรื่อง “ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย” พบว่า พระพุทธรูปสมัยทวารวดีจะนิยมทำปางขัดสมาธิอย่างหลวมๆ และสอดคล้องกับงานของรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (2558) เรื่อง “ทวารวดีในอีสาน” ที่ว่า หากเป็นพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีในภาคอีสานจะมีทำนั่งขัดสมาธิราบแบบหลวม พระพักตร์ค่อนข้างแหลม พระเนตรเหลือบต่ำ พระขนงต่อเป็นปีกกา ตาโปน จมูกแบนเล็กน้อย ปากแบน และเป็นที่น่าสังเกตว่ามีพระรัศมีแบบลูกแก้ววางอยู่เหนือพระอุษณิษะ ทำให้เชื่อได้ว่าพระพุทธรูปหินทรายหลายองค์ ซึ่งเหนือพระอุษณิษะมักมีชื่อปรากฏอยู่ ครั้งหนึ่งอาจเคยมีพระรัศมีทำจากอัญมณีหรือหินที่มีค่าประดับอยู่ก็เป็นได้ อีกทั้งชุมชนแห่งนี้ไม่ปรากฏร่องรอยของความเป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีเหมือนลุ่มน้ำชีในเขตภาคอีสานตอนกลาง และอีกประการคือ ลักษณะขององค์พระพุทธรูปมีลักษณะของความเป็นศิลปะลาวอยู่มาก และสอดคล้องกับบริบทของชุมชนที่เป็นชุมชนลาวที่มีเชื้อสายของพระวอพระตาที่อพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อันเนื่องมาจากผลของสงครามกับลาวสมัยกรุงธนบุรี โดยผลของสงครามคราวนี้เท่ากับดินแดนอีสานทั้งหมดและลาวทั้ง 3 แคว้น คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ ตกอยู่ในขอบเขตสหราชอาณาจักรธนบุรี ทำให้มีการกวาดต้อนเชลยและเคลื่อนย้ายตัวเองเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในพื้นที่อีสานอีกมาก (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2544: 46 และ พงษ์พันธ์ พึ่งตน, 2545: 143) โดยการกระทำของพระเจ้าสิริบุญสารแห่งเมืองเวียงจันทน์ที่หันไปคบพม่า แล้วตามฆ่าพระวอพระตาทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพิโรธแล้วโปรดให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (รัชกาลที่ 1) เป็นแม่ทัพพร้อมด้วยเจ้าพระยาสุรสีห์ (พระอนุชาของรัชกาลที่ 1) ยกไปตีเมืองเวียงจันทน์ได้สำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2321 เสร็จสงครามคราวนี้จึงได้อัญเชิญพระแก้วมรกตกับพระบางลงไปกรุงธนบุรีด้วย อีกทั้งจากการศึกษาของนักวิชาการพบว่า พระพุทธรูปที่ปรากฏในภาคอีสานส่วนมากจะพบในลักษณะฝีมือของช่างพื้นถิ่น อย่างไรก็ตามรูปแบบศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปที่พบในภาคอีสาน มีพัฒนาการเริ่มตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา และพระพุทธรูปที่พบมากที่สุดคือ พระพุทธรูปศิลปะล้านช้าง ดังนั้น พระพุทธรูปในภาคอีสานส่วนมากจะพบพระพุทธรูปศิลปะล้านช้าง และกลุ่มที่ทำสืบเนื่องในงานช่างอันมีลักษณะโดดเด่นเป็นแบบพื้นถิ่น (พงษ์ศักดิ์ อัครวัฒนากุล, 2561: 9) และสอดคล้องกับ

ข้อเสนอของศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2555) ที่ว่า ลักษณะโดยรวมของพระพุทธรูปเป็นฝีมือช่างหลวงแบบนครเวียงจันทน์ ซึ่งน่าจะแสดงให้เห็นว่าชุมชนชาวลาวในไทยเหล่านี้อาจมีความสัมพันธ์กับนครเวียงจันทน์ทางใดทางหนึ่ง เช่น เดิมอาจจะมียี่สิบฐานในนครเวียงจันทน์ แล้วเคลื่อนย้ายมาตั้งถิ่นฐานใหม่ในภาคอีสานก็เป็นได้

ภาพที่ 7,8 ป้ายที่แสดงถึงความคลาดเคลื่อนของข้อมูลพุทธศิลป์ภายในวัด

ประวัติความเป็นมาของหลวงพ่อบึงใหญ่

หลวงพ่อบึงใหญ่ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้างที่ชัดเจน แต่เจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน ซึ่งเป็นชาวบ้านหนองแก้วโดยกำเนิดได้เล่าให้ฟังว่า หลวงพ่อบึงนี้สร้างขึ้นพร้อมกับวัดตั้งแต่อยู่บริเวณวังขามเฒ่า ต่อมาได้ย้ายมาฝั่งตรงข้าม ซึ่งขณะนั้นน้ำมูลกัดเซาะมาเรื่อยๆ จนห่างเขตวัดเพียง 2 วาเศษ หากไม่ถูกเคลื่อนย้ายองค์พระต้องพังลงแม่น้ำมูลเช่นเดียวกับสิมของวัด จากนั้นชาวบ้านจึงช่วยกันเคลื่อนย้ายองค์พระทางเรือข้ามมาระยะทางประมาณ 700 เมตร เมื่อมาถึงที่ตั้งของวัดจำปาได้เกิดฝนตกหนัก และภายหลังได้มีการสร้างอุโบสถไว้เป็นที่ประดิษฐานจนถึงปัจจุบัน และจากข้อมูลที่ปรากฏในประวัติวัดจำปาหวนาที่ด้านหน้าอุโบสถ ซึ่งเป็นการรวบรวมข้อมูลของชุมชนพบว่าการสร้างสิมครอบองค์พระพุทธรูปหลวงพ่อบึงใหญ่เมื่อราว พ.ศ.2442 สิมที่สร้างขึ้นนั้นเชื่อว่าเป็นอาคารโถงขนาดเล็กหลังคามุงด้วยแผ่นไม้เกล็ด และมีความเป็นไปได้ว่าน่าจะผูกพัทธสีมา โดยทำแท่งหินทรายมาฝังรอบสิมทั้ง 8 ทิศ เพื่อกำหนดเป็นเขตสีมาให้พระภิกษุสามารถทำสังฆกรรมภายในอาคารที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ด้วย

ภาพที่ 9 หลวงพ่อพระครูบรรลัสมรัตน์ เจ้าอาวาสวัดจำปา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

ต่อมาใน พ.ศ.2523 สิมหลังนี้ได้ทรุดโทรมลง ผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้นได้มีการวางศิลาฤกษ์โบสถ์หลังใหม่ใน พ.ศ.2523 และสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ.2527 และได้มีการขอพระราชทานวิสุงคามสีมาใหม่เพื่อความชัดเจนของเขตวิสุงคามสีมาและความถูกต้องตามพระธรรมวินัย โดยได้พระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม 2526 ซึ่งเขตวิสุงคามสีมากว้าง 30 เมตร ยาว 60 เมตร (กรมการศาสนา, 2534: 250) ก่อนที่จะเปลี่ยนโครงหลังคาใหม่ให้สูงขึ้น มุงหลังคาด้วยสังกะสีอะลูมิเนียมและทำส่วนหลังคาและหน้าต่าง ทาสีกำแพง ปูกระเบื้องพื้น ติดตั้งไฟฟ้า เหมือนกับงานศิลปกรรมของโบสถ์ร่วมสมัยเมื่อราว พ.ศ.2544 (ถนอม บุญเพิ่ม, 2566: สัมภาษณ์) และเดิมมีพระพุทธรูปสำริดประดิษฐานอยู่บริเวณเบื้องหน้าขององค์หลวงพ่อกว้างด้วย แต่ภายหลังได้เคลื่อนย้ายองค์พระพุทธรูปออกไป และมีร่องรอยของบันไดเชื่อมขึ้นไปหลังองค์พระไว้สำหรับอัญเชิญไปประดิษฐานที่ต่างๆ แต่ภายหลังได้มีการบูรณะอุโบสถจึงได้มีการรื้อบันไดทางขึ้นออก เหลือเพียงแต่ทางเชื่อมที่อยู่ติดกับกำแพงเท่านั้น

ในส่วนฐานขององค์หลวงพ่อก็ได้รับการบูรณะครั้งใหญ่ในปี 2545 และมีเรื่องราวเล่าขานว่าเคยมีชายคนหนึ่งที่เป็นช่างในการทักท้วงว่า พระองค์นี้ชี้รั้วชี้เห่ ปรากฏว่าวันรุ่งขึ้นชายคนดังกล่าวปากบิตเปี้ยว จึงต้องนำดอกไม้ธูปเทียนมาขอมาต่อหน้าองค์พระจึงกลับเป็นปกติ (ฉวีลักษณ์ ตระนา, 2566: สัมภาษณ์)

ส่วนที่มาของชื่อหลวงพ่อกว้างนั้นไม่ทราบที่มาแน่ชัด แต่อาจหมายถึง บารมีที่ยิ่งใหญ่อันเป็น

ที่เคารพศรัทธาของชาวบ้าน นอกจากนี้ยังปรากฏขึ้นมาจากทางราชการที่มีการเรียกชื่อว่า “หลวงพ่อนิล” (กระทรวงมหาดไทย, 2529: 68) เพราะเนื่องจากหากมองไกลจะมีสีดำนิล แต่ชื่อนี้ไม่เป็นที่ยอมรับเรียกในหมู่ชาวบ้าน

ภาพที่ 10,11 พระพุทธรูปที่เคยประดิษฐานอยู่หน้าหลวงพ่อบูญ และอุโบสถที่ประดิษฐาน

วิถีศรัทธาและปาฏิหาริย์หลวงพ่อบูญ

หลวงพ่อบูญนอกจากจะเป็นพระพุทธรูปแกะสลักจากหินทรายโบราณที่มีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์และพุทธศิลป์แล้ว หลวงพ่อบูญยังได้รับความเคารพศรัทธาจากชาวบ้านบ้านห้วยนาและชุมชนใกล้เคียงเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากว่าพระพุทธรูปหลวงพ่อบูญเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ มีเรื่องเล่าถึงอิทธิปาฏิหาริย์และยังมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและความเชื่อของชุมชนบ้านจำปาตัว

เรื่องราวความศักดิ์สิทธิ์และปาฏิหาริย์ขององค์หลวงพ่อบูญที่เริ่มเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการค้นพบองค์พระพุทธรูป กล่าวคือมีพระธุดงค์จากจังหวัดอุบลราชธานีมายังจังหวัดศรีสะเกษ โดยได้เดินทางข้ามฟากมูลมา โดยหากกลับได้เดินทางผ่านวัดโบราณแห่งหนึ่งพบจอมปลวกขนาดใหญ่ มีรูปร่างแหลมผิวกับจอมปลวกทั่วไป จึงได้นำได้มาเคาะปลายแหลม ก็เห็นพระเกศาพระพุทธรูปโผล่ออกมา จึงให้ลูกศิษย์ขุดจอมปลวกออกจึงพบเห็นพระพุทธรูป จึงอัญเชิญมาไว้ที่สิมวัดบริเวณฝั่งตรงข้ามฟากมูลของวัดจำปาในปัจจุบัน ต่อมาได้เกิดเพลิงไหม้ชุมชนแถบนั้น ลามถึงโบสถ์หลังเก่าใกล้วิหารหลวงพ่อบูญ มีพระภิกษุชราชื่อหลวงตาเฮงกับเถรน้อย หลบเข้าไปอยู่ในวิหารหลวงพ่อบูญ พร้อมกับการตั้งจิตภาวนาให้หลวงพ่อบูญช่วยไม่ให้เกิดอันตราย เมื่อไฟมอดลง หลวงตาเฮงและเถรน้อยก็ออกจากวิหารโดยไม่ได้รับอันตรายและเป็นที่น่าอัศจรรย์ต่อผู้พบเห็น รวมถึงปาฏิหาริย์เกิดขึ้นกับคนที่ว่าหลวง

พ่อว่าซี้รวีซี้เห่ และเหตุการณ์ฝนตกหนักเมื่อย้ายองค์หลวงพ่อยังบริเวณที่ตั้งวัดจำปาในปัจจุบัน จากเหตุการณ์ดังกล่าวจึงนำมาสู่ความเคารพศรัทธาของชาวบ้านเป็นอย่างมาก

ภาพที่ 12, 13 ความศรัทธาของผู้คนที่มีความศรัทธาหลวงพ่อบูญ

นอกจากนี้ ชาวบ้านยังเล่าว่าเทวดาที่คุ้มครองรักษาหลวงพ่อบูญชอบคนที่ซื่อสัตย์และรักษาคำพูด ดังนั้นเมื่อเกิดเรื่องราวต่างๆ เกิดขึ้นในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการลักขโมยหรือทำผิด ไม่ว่าจะเป็นด้วยกายหรือวาจาอันกระทำให้คนอื่นเดือดร้อน ผู้นำชุมชนหรือคู่อริมักจะมาทำการตั้งสัจจะอธิษฐานดื่มน้ำสาบานกันที่หน้าองค์หลวงพ่อบูญอยู่เสมอ ชาวบ้านยังเล่าต่อว่าคนที่กระทำความผิดหลังจากดื่มน้ำสาบานไปแล้ว มักจะเสียชีวิตด้วยอาการประหลาด และอุปัทวเหตุอันผิดปกติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประสบอุบัติเหตุและมีอาการท้องบวม ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นผลจากการดื่มน้ำสาบาน (ขจร สุขศรี, 2566: สัมภาษณ์ และ ช่าง นาดี, 2566: สัมภาษณ์)

นอกจากนี้ยังมีข้อมูลจากเอกสารระบุว่าในช่วงเทศกาลสงกรานต์ของทุกปีจะเชิญองค์พระไปยังบริเวณที่ว่าการอำเภอกันทรารมย์ ดังปรากฏร่องรอยทางเชื่อมหลังองค์พระสำหรับคนขึ้นไปอัญเชิญไปเป็นพระประธานในงานพิธีต่างๆ แต่ต่อมาภายหลังเนื่องจากระยะทางและอุปสรรคในการเดินทางจึงได้ยกเลิกการอัญเชิญพระไป และให้พุทธศาสนิกชนมาสรงน้ำที่วัดแทน (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2548: 112)

ประชาชนส่วนใหญ่ต่างมีความศรัทธาในองค์หลวงพ่อบูญ โดยเห็นได้จากการที่นำกระเช้ามากราบไหว้ขอให้ได้อายุยืนยาวๆ ได้ ขอให้ได้เลื่อนยศหรือตำแหน่ง หรือบ้านใดมีบุตรหลานซี้โรค จะนำบุคคลนั้นมาให้อธิษฐานเพื่อยกให้เป็นลูกของหลวงพ่อบูญ และเชื่อว่าผลจากบุญครั้งนี้จะช่วยทำให้หายป่วยได้ หรือเมื่อได้บุตรอายุครบ 20 ปี ก็จะทำให้บวชที่วัดแห่งนี้ และครั้งหนึ่งนั้นก็มีชาวประมงวิ่งเรือผ่าน

ทางแม่น้ำมูลมาพบหลวงพ่ใหญ่ประดิษฐานกลางแจ้งตากแดดตากฝนอยู่ขณะอยู่ในวิหารลิมเก่าที่
หลังคาผุพัง จึงได้บ่มือไหว้เพื่อบนบานขอพรให้จับปลาได้มาก และหากสำเร็จตามคำขอจะมาส้าง
หลังคาและฝาผนังแตกกันฝนให้ ซึ่งก็เป็นไปตามพรที่ได้อธิษฐานนั่นเอง และอีกความอัศจรรย์เมื่อครั้งมี
ตำนานเล่าว่าเกิดสงครามระหว่างชาวลาวกับชาวพื้นเมือง มีการยิงปืนใหญ่โจมตีกัน มีชาวบ้านคนหนึ่ง
กราบอาราธนาหลวงพ่ใหญ่ แล้วนำธงผ้าที่ปลุกเสกใส่เสื้อยันต์พกขวาน ยืนหน้าพระอุโบสถโบกธง
ทำให้ระเบิดพลัดไปตกลงกลางแม่น้ำเป็นที่เล่าขานกันมาจนถึงทุกวันนี้

ภาพที่ 14 ร่องรอยการบูรณปฏิสังขรณ์อุโบสถ

ความศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงผ่านปาฏิหาริย์ต่างๆ ทำให้ชาวบ้านที่ประสบความเดือดร้อน มีทุกข์
มีโศก มีโรคภัยไข้เจ็บที่ยากต่อการรักษา หรือที่มาขอบนบานศาลกล่าวซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ป่า” หรือ
“บะ” ได้ประสบความสำเร็จ หายทุกข์หายโศกตามที่ขอบนบานไว้อย่างน่าอัศจรรย์จำนวนมาก
โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหายจากอาการเจ็บป่วยด้วย โรคภัยไข้เจ็บที่แม้แต่แพทย์ยังวินิจฉัยว่ายากที่จะ
รักษาให้หายเป็นปกติได้ หรือการสอบแข่งขันเข้ารับราชการหรือเข้าทำงานในหน่วยงานต่างๆ จนเป็น
ที่เลื่องลือของชาวบ้าน การบนบานศาลกล่าวนิมนต์ “ชั้น 5” ซึ่งประกอบด้วยดอกไม้และเทียนอย่าง
ละ 5 คู่ มาทำการสักการบูชาบริเวณฐาน พร้อมบอกกล่าวต่อองค์พระหรือเขียนเรื่องที่ต้องการบนใส่
ในกระดาษวางใส่พานหรือจานที่ใส่ชั้น 5 แล้วนำไปวางบนฐานชุกชีด้านล่างและด้านบนหรือบนหน้า
ตักของพระ และเมื่อเรื่องที่เดือดเนื้อร้อนใจหรือเรื่องที่บนบานศาลกล่าวสำเร็จผลแล้ว ชาวบ้านก็จะ

มาทำการถวายเครื่องบูชาหรือแก้บนตามที่ได้มาปวารณาต่อหน้าหลวงพ่อบูใหญ่ การแก้บนมักจะมาทำการแก้บนเป็นการส่วนตัว ส่วนใหญ่มักจะนิยมแก้บนด้วยดอกบัวตูม 9 ดอก พวงมาลัยดอกไม้สด ผลไม้ 9 อย่าง และน้ำ 3 สี นอกจากนี้ในงานบุญกฐิน บุญผ้าป่า บุญแจกข้าวในราวเดือนมกราคมของทุกปี ยังมีพิธีการแก้บนใหญ่ ซึ่งมีพิธีบวงสรวงบูชาและแก้บนหลวงพ่อบุญประจำปี ตอนเช้าจะเป็นพิธีทำบุญตักบาตร ตอนสายจะเป็นพิธีถวายเครื่องบูชา และเครื่องแก้บนต่างๆ ตามที่ได้บนบานไว้ เมื่อถวายของแก้บนแล้ว ชาวบ้านก็จะมาทำการบนบานต่อเพื่อให้ชีวิตมีความสุข สุขภาพแข็งแรง คำขาร่ำรวย เจริญในหน้าที่การงาน แคล้วคลาดปลอดภัยจากภัยอันตรายทั้งปวงในรอบปีต่อไป ซึ่งในปีเดียวกันก็จะมาแก้บนและบนบานในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ต่อไปอีก สิ่งของที่นำมาถวายแก้บนนั้น พระสงฆ์ในวัดก็จะทำการสวดเจริญพระพุทธมนต์และบทสวดต่างๆ เป็นพุทธบูชาและเป็นการแจ้งให้เทวดาอารักษ์ที่คุ้มครองรักษาหลวงพ่อบูใหญ่ได้รับทราบและร่วมอนุโมทนาเป็นเวลา 3 ค่ำต่อไป (พระครูบรรลัสมิ์, 2566: สัมภาษณ์) นอกจากนี้ในช่วงเทศกาลวันขึ้นปีใหม่และเทศกาลสงกรานต์ก็จะมีชาวบ้านในละแวกใกล้เคียงเดินทางมาสักการะขอพรและแก้บนเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้คนแน่นขนัดเต็มลานวัดเลยทีเดียว

ภาพที่ 15 เครื่องบูชาของคหหลวงพ่อบริเวณฐานองค์พระด้านล่าง

นอกจากนี้พื้นที่ตั้งวัดเป็นที่ราบริมแม่น้ำมูล เกิดน้ำท่วมทุกปี ทำให้อาการเสนาสนะต่างๆ

โดยเฉพาะอุโบสถ ซึ่งสร้างด้วยไม้เกิดชำรุดทรุดโทรม แต่สิ่งที่สร้างความประหลาดใจให้กับชาวบ้านมาตลอดคือ เมื่อเกิดน้ำท่วมวัด ท่วมถึงพื้นอุโบสถ แต่ไม่ถึงฐานพระประธานแม้แต่ครั้งเดียว และเมื่อดูน้ำในแม่น้ำก็พบว่าน้ำมีระดับสูงกว่าฐานองค์พระ เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ประชาชนในท้องถิ่นต่างยังเกิดความศรัทธาต่อองค์หลวงปู่ใหญ่เป็นอย่างมาก

ภาพที่ 16, 17 หลวงปู่ใหญ่ที่ปรากฏในสื่อประชาสัมพันธ์วัดประเภทต่างๆ

สรุป

หลวงปู่ใหญ่ถือเป็นพระพุทธรูปเก่าแก่ที่อยู่คู่กับชุมชนโบราณบ้านจำปาเป็นเวลากว่า 300 ปีมาแล้ว วัดจำปายังเป็นความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนโบราณบ้านจำปา ซึ่งเป็นชุมชนริมน้ำมูล แสดงถึงเส้นทางสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ผู้คนจากฝั่งลาวและภาคอีสานตอนบน ซึ่งต่างจากชุดข้อมูลที่ตลาดเคลื่อนของวัด คือเป็นพระสมัยทวารวดีที่มีอายุราว 1,400 ปี ซึ่งมีรูปแบบพุทธศิลป์ที่ตลาดเคลื่อนและไม่สอดคล้องกับบริบททางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตาม แม้เวลาผ่านไปกว่า 300 ปีมาแล้ว แต่ความเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์คู่ชุมชนบ้านจำปา ได้ทำให้หลวงปู่ใหญ่ยังเป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชนที่มาเยือนมาโดยตลอด ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงศรัทธาและความเชื่อทางพระพุทธศาสนาหรือความศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกปลูกฝังและถ่ายทอดจากบรรพชนมาจนถึงปัจจุบัน

หลวงปู่ใหญ่จึงมีความสำคัญ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมและถือว่าเป็นแหล่งโบราณคดีของชุมชนที่มีความเก่าแก่ มีประวัติความเป็นมาที่เป็นประโยชน์ทางด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดีที่ควรคู่ต่อการศึกษา อนุรักษ์ และพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยถือเป็นชุดความรู้ใหม่ของชุมชนที่ทำให้เรื่องราวของพระพุทธรูปองค์นี้ถูกขยายความและมีความชัดเจนมากขึ้นจากเดิมที่มีการกล่าวถึงเบื้องต้น และมีการเล่าแบบปากต่อปากแบบมุขปาฐะที่ยังไม่ถูกจดบันทึกแต่อย่างใด องค์ความรู้หรือข้อมูลที่เกิดขึ้นจากการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปกรรมและความเชื่อที่

เกี่ยวข้องกับหลวงพ่ใหญ่ วัดจำปาหวนา และชุมชนบ้านหวนา ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ชาวบ้านควรนำไปต่อยอดขยายผลและบูรณาการโดยแปลงองค์ความรู้เหล่านั้นมาเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นให้มั่นคงและยั่งยืน และอาจจะช่วยให้เกิดประโยชน์ในเรื่องของการศึกษาและความรู้ความเข้าใจในงานศิลปกรรมท้องถิ่น อันจะได้เป็นการสืบสานและอนุรักษ์มรดกและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ทรงคุณค่านี้เอาไว้ต่อไป ดังที่องค์พระพุทธรูปมีชื่อปรากฏในคำขวัญบ้านหวนาที่ว่า “วัดจำปาบ้านหวนา มากล้นจารีตประเพณี หลวงพ่ใหญ่คู่บ้าน ถิ่นฐานวัฒนธรรม งามล้ำเรือยาว หาดทรายขาวปากมูลชี พิชิตภัยแล้งล้ำค่า งามสง่าพระธาตุกุดธัญญ์” แต่อย่างไรก็ดี ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนที่เกี่ยวข้องกับป้ายสื่อความหมายที่วัดซึ่งระบุว่าพระพุทธรูปองค์นี้เป็นพุทธศิลป์แบบทวารวดีนั้น จึงควรดำเนินการแก้ไขฐานข้อมูลให้ถูกต้องต่อไปก่อนที่จะข้อมูลดังกล่าวจะฝังอยู่ในความทรงจำหรือความรู้ของลูกหลาน ทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนและเชื่อว่าข้อมูลดังกล่าวนั้นคือความจริงที่ได้แย้งไม่ได้ในที่สุด

เอกสารอ้างอิง

- กิตติสันต์ ศรีรักษา และ นิยม วงศ์พงษ์ดำ. (2557). อัตลักษณ์ทางสุนทรียภาพของงานพุทธปฏิมาลุ่มน้ำชี. วารสารงานวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ. 1(1), มกราคม-มิถุนายน, 1-27.
- กรมการศาสนา. (2534). ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 9. กรุงเทพฯ: ครุสภา.
- กระทรวงมหาดไทย. (2529). ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดศรีสะเกษ. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย.
- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2519). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดศรีสะเกษ. กรุงเทพฯ: ครุสภา.
- ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์. (2548). ประวัติศาสตร์ลาวหลายมิติ. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ติก แสนบุญ. (2548). วิกฤตศิลปะพื้นบ้านอีสาน อดีต ปัจจุบัน อนาคต. อุบลราชธานี: คณะศิลปประยุกต์และการออกแบบ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- ติก แสนบุญ. (2552). ลักษณะอีสาน. อุบลราชธานี: คณะศิลปประยุกต์และการออกแบบ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- ถนอม บุญเพิ่ม. (25 กุมภาพันธ์ 2566). สัมภาษณ์. ชาวบ้านบ้านหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ.
- ประภัสสร ชูวิเชียร. (2557). ศิลปะลาว. กรุงเทพฯ: มติชน.

- พงษ์พันธ์ พิงตน. (2565). **ประวัติศาสตร์ไทย**. สุรินทร์: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- พงษ์ศักดิ์ อัครวัฒนากุล. (2558). **แหล่งศิลปกรรมบนเส้นทางแผนที่โบราณจากเมืองหนองบัวลำภู ถึงเมืองเวียงจันทน์**. อุดรธานี: ศูนย์การเรียนรู้พุทธศิลป์ถิ่นอีสาน มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี.
- พระชัชวาล ขนดีวิโช และคณะ. (2563). การขับเคลื่อนชุมชนวิถีเชิงพุทธ: กรณีศึกษาวัดจำปา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ. **วารสาร มจร อุบล บริหาร**. 5(1), มกราคม-เมษายน, 170-182.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2555). **ทวารวดีในอีสาน**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). **พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2557). **เจดีย์ พระพุทธรูป อุบัติ่ม ลิม ศิลปะลาวและอีสาน**. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.
- สงวน รอดบุญ. (2545). **พุทธศิลป์ลาว**. กรุงเทพฯ: สายธาร.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2549). **ปลั่งลาว ชาวอีสาน มาจากไหน?**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สภาวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ และสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ. (2548). **ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นอันเป็นเอกลักษณ์จังหวัดศรีสะเกษ**. ศรีสะเกษ: ศรีสะเกษการพิมพ์.
- ขจร สุขศรี. (1 มีนาคม 2566). **สัมภาษณ์**. ชาวบ้านบ้านหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ.
- คำ บุญพบ. (25 กุมภาพันธ์ 2566). **สัมภาษณ์**. ชาวบ้านบ้านหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ.
- ฉวีลักษณ์ ตะนา. (25 กุมภาพันธ์ 2566). **สัมภาษณ์**. ชาวบ้านบ้านหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ.
- ถนอม บุญเพิ่ม. (25 กุมภาพันธ์ 2566). **สัมภาษณ์**. ชาวบ้านบ้านหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ.
- พระครูบรรลัคน์. (1 มีนาคม 2566). **สัมภาษณ์**. เจ้าอาวาสวัดจำปา อำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ.

วิจิตร ธรรมาพร. (5 มีนาคม 2566). สัมภาษณ์. ชาวบ้านบ้านหนองแก้ว อำเภอกันทรารมย์จังหวัด
ศรีสะเกษ.